

ABU RAYHON BERUNIY – QOMUSIY OLIM

Abduvohidova Ruxshona Doniyorbek qizi,

Namangan davlat universiteti, Tarix yo‘nalishi talabasi

E-mail: ruxshona01062005@gmail.com

Tel: +998931021725

Ilmiy rahbar: Zoxid Madrahimov

Namangan davlat universiteti, Tarix kafedراسi dotsenti, t.f.n.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘rta asrlarning buyuk qomusiy olimi, buyuk vatandoshimiz Abu Rayhon Beruniyning hayot yo‘li, faoliyati, ilmiy merosi va uning jahon ilm-faniga qo‘shgan hissasi haqida ma‘lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: Abu Rayhon Beruniy, Xorazm, Ma‘mun II, Mahmud G‘aznaviy, Ibn Sino, Jurjon, Ray, G‘azna, “Osor al-boqiya”, “birun”, minerologiya, astronomiya, mustaqillik, akademiya.

Анотация: В данной статье представлены сведения о жизненном пути, деятельности, научном наследии и вкладе в мировую науку великого энциклопедиста средневековья, нашего великого соотечественника Абу Райхана Беруни.

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни, Хорезм, Мамун II, Махмуд Газнави, Ибн Сина, Джуржан, Рай, Газна, «Асор аль-Бакия», «бирун», минералогия, астрономия, независимость, академия.

Abstract: This article provides information about the life path, activities, scientific heritage and his contribution to world science of the great encyclopedist of the Middle Ages, our great compatriot Abu Rayhan Beruni.

Keywords: Abu Rayhan Beruni, Khorezm, Ma‘mun II, Mahmud Ghaznavi, Ibn Sina, Jurjan, Ray, Ghazna, "Asor al-Baqiyya", "birun", mineralogy, astronomy, independence, academy.

KIRISH.

Abu Rayhon Beruniy ulug‘ mutafakkir olim, o‘rta asrlarning buyuk daholaridan biridir. Uning to‘liq ismi Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy bo‘lib, 973-yilda Xorazmning qadimgi Kat shahrida tavallud topgan. Uning nasl-nasabigaforschada “berun”, “tashqi shahar” so‘zi ishlatilgan bo‘lib, “Beruniy” esa “tashqi shaharda yashovchi kishi” ma‘nosini bildiradi [1. – B. 61.].

Abu Rayhon Beruniy yoshligidayoq ilm-fanga qiziqishi orta boshlagan. Dastlabki ilmni o‘zi tug‘ilib o‘sgan ona yurtida olgan. Keyinchalik mashhur olim Abu Nasr ibn Iroq qo‘lida ta‘lim olgan. Ibn Iroq astronomiya, geometriya, matematikaga oid bir qancha asarlar yozib, shulardan 12 tasini Beruniyga bag‘ishlagan. Beruniy ona tilidan tashqari arab, so‘g‘diy, fors, suryoniy, yunon va qadimgi yahudiy tillarini, keyinchalik Hindistonda sanskrit tilini o‘rganadi [2. – B. 93.].

Beruniy asarlaridan birida yozishicha, u Xorazmda yashagan davrida, 990-yillardan boshlab Kat shahrida muhim astronomik kuzatishlar o‘tkazgan. Bu kuzatishlar uchun muhim astronomik asboblarni ixtiro etgan. Zamonasining qator fanlari: astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, tarix kabilarni chuqur o‘rgangan.

Hayot oqimi to‘xtovsiz, ammo bir tekis emas. U daryo suvlaridek goho tinch va viqor bilan oqadi, goho to‘lqinlanib atrof borliqqa larza soladi. Ana shunday larza Xorazmda 995-yili sodir bo‘lgan. Xorazmlik ikki hukmdor – Kat podshohi Abu Abdullo Muhammad va Gurganchdagi amir Ma‘mun ibn Muhammad o‘rtasida toju-taxt uchun kurash boshlanib ketgan. Urush Ma‘munning g‘alabasi bilan yakunlangan. Kat podshohi Abu Abdullo qatl etilgan.

Xorazmda notinchlik hukm surgan bu davrda Abu Nasr ibn Iroq va uning shogirdi yosh olim Beruniyning boshlariga taxlikali kunlar tushgan. 22 yashar Beruniy o‘z ilmiy ishlarini to‘xtatib, hayotini saqlab qolish maqsadida avval dushmanidan berkindi, so‘ng panoh izlab Katdan chiqib ketdi [3. – B. 10.]. Bir qancha muddat Kaspiy dengizining janubi-sharqiy sohilidagi Jurjon shahrida muhojirlikda yashagan. So‘ng qadimiy Ray shahriga borgan. Bu haqda Beruniyning o‘zi shunday yozadi: “Ray shahrida bir olim astronomiya sohasida men bilan bahsga kirishdi va ilmda mendan ancha past tursa-da, mendan o‘zini yuqori olib, hatto kaminani haqorat ham qildi. Vaholangki, faqat boylik ortiqchaligi oramizdagi farq edi” [5. – B. 7.].

Beruniy 998-yilda yana Jurjonga kelgan va bu yerda o‘zining ikkinchi ustozini tabib, astronom, faylasuf Abu Sahl Iso al-Masihiy bilan tanishib, undan ta‘lim olgan. Alloma “Osor al-boqiya an alqurun al-xoliya” (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”) asarini Jurjonda muhojirlikda yurgan davrida yoza boshlagan va 1000-yilda tamomlagan. “Osor al-boqiya” Beruniyga juda katta shuhrat keltirgan, uni fanning hamma sohalariga qiziquvchan buyuk olim ekanligini ko‘rsatgan [2. – B. 94.]. “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida ajoyib jumlar keltiriladi: “Garchi biz bu kitobning ba‘zi joylarida turli fanlarga o‘tib, bayonimizga aloqasi yo‘q masalalarga kirishib ketsak ham, bu gapni cho‘zish yoki ko‘paytirish maqsadida emas, balki o‘quvchini zeriktirmaslik uchundir. Chunki doim bir xil narsaga qarash malollik va sabrsizlikni olib keladi. O‘quvchi fandan fanga o‘tib tursa, turli bog‘larda yurganga o‘xshaydi...” [5. – B. 22.].

Sharqshunos olim I.Y.Krachkovskiy Beruniy merosini o‘rganib, “Beruniyning qiziqqan ilm sohalaridan ko‘ra, qiziqmagan sohalarini sanab o‘tish osondir”, – degan edi [5. – B. 12.].

Bundan tashqari Beruniy Jurjonda astronomiya, netrologiya tarixiga oid 10 dan ortiq asar yozgan. Biro oz muddat o‘tib alloma Xorazm hukmdori Abu Abbos Ma‘mun II tomonidan mamlakatning poytaxti Urganchga chaqirtirilgan. Xorazmshoh tomonidan juda katta hurmat,

izzat-ikrom bilan qabul qilingan. Beruniy Urganchda Ma‘munning bevosita rahnamoligida vujudga kelgan ilmiy markazda faoliyat olib borgan. U Ma‘mun II ning eng yaqin maslahatchisi sifatida mamlakatning siyosiy ishlarida ham faol qatnashgan.

Biroq 1017-yilda Xorazmning Mahmud G‘aznaviy tomonidan bosib olinishi Beruniy hayotini xavf ostiga qo‘ygan. U Xorazmshoh saroyidagi barcha olimlar bilan birga G‘azna shahriga asir qilib olib ketilgan. Beruniyning 1017-1048-yillarda G‘aznada kechirgan hayoti, bir tomondan nihoyatda og‘ir kechgan, chunki, Mahmud G‘aznaviy dastlab Xorazmdan olib kelingan olimlar hukmdor Ma‘mun II ga hali ham sodiq, deb o‘ylab, ularga yaxshi kayfiyatda bo‘lmagan. Lekin ikkinchi tomondan esa ilmiy faoliyati uchun eng mahsuldor davr bo‘ldi. Beruniyning “Xorazmning mashhur kishilari” asari ham shu davrda yaratildi. Uning muhim astronomik-geografik asari “Tahdid nihoyat al-amoniya li tasxidi masofat al-masokin” (“Turar joylar orasidagi masofani tekshirish uchun joylarning oxirgi chegaralarini aniqlash” – “Geodeziya”) 1025-yilda yozib tugatilgan. Allomaning “Munajjimlik san’atidan boshlang‘ich tushunchalar” asari ham 1029-yili G‘aznada tugallandi. Asarning forscha, arabcha nusxalari bizgacha yetib kelgan.

Mahmud G‘aznaviy o‘zining Hindistonga qilgan bir necha yurishlarida hatto Beruniyning munajjim sifatida olib yurgan. Bu yurishlar davrida to‘plangan ma‘lumotlar asosida olim o‘zining “Hindiston” asarini yozadi. Bu asar 1030-yili yozib tugatilgan [2. – B. 94.]. Alloma, “Hindiston” asarini yaratilishi haqida shunday fikr bildiradiki, unda har qanday orzu-istakning o‘zagi mehnat va harakat degan xulosa kelib chiqadi. Bu asarning tarixiy ahamiyati va qimmatini G‘arb va Sharq olimlari, shu jumladan, hozirgi zamon hind olimlari tomonidan yuksak baholangan. “O‘rta asr va yangi zamon mualliflaridan hech biri hind madaniyatining chigal masalalarini chuqur ilmiy ruhda tushunishda Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy erishgan yutuqlarga erisha olmadi. Beruniyning “Hindiston” asari klassik namuna bo‘lib qolishi bilan birgalikda, o‘z muallifining qadimgi hind madaniyati va faniga qilgan tortig‘idan iboratdir”, – degan edi hind olimi Hamid Rizo. XIX asrda yashab o‘tgan nemis sharqshunos olimi Zaxau ham Beruniy haqida: “U arab adabiyoti okeanida yagona qoyadir. Hindshunoslikda Beruniyga teng keladigan kishini na ilgari va na so‘nggi vaqtlarda o‘tganini bilmaymiz”, – deya o‘z fikrlarini bildirgan edi [4. – B. 183.].

Akademik V.R.Rozen: “Sharq va G‘arbning qadimgi va o‘rta asrdagi butun ilmiy adabiyoti orasida bunga teng keladigan asar yo‘q”, – deya baho beradi. Mahmud G‘aznaviyning Hindistonga qilgan yurishida unga hamroh bo‘lgan Beruniy, u yerda sanskrit tilini puxta o‘rganishi hind madaniyati, adabiyoti va Hindistonning o‘sha davr olimlari bilan yaqindan tanishishga hamda bu mamlakat haqida o‘lmas asar yaratishga imkon berdi. “Hindiston” asari yozib tugatilgan yili Mahmud G‘aznaviy vafot etdi va uning o‘rniga taxtga o‘g‘li Mas‘ud G‘aznaviy o‘tirdi. Bu davrda Beruniyning ahvoli ancha yaxshilandi. Astronomiyaga oid “Qonuni Mas‘udiy” asarini yozib, sulton Mas‘udaga bag‘ishladi. O‘sha davr olimlaridan biri Yoqutning yozishicha: “Qonuni Mas‘udiy” kitobi matematika va astronomiya bo‘yicha ungacha yozilgan hamma kitoblar izini o‘chirib yubordi” [5. – B. 11.].

Beruniy o‘zidan keyingi avlodlarga katta ilmiy meros qoldirdi. O‘z davri ilm-fanning turli sohalariga oid 160 dan ortiq tarjimalari, turli hajmdagi asarlari, yozishmalari qolganligi bizgacha ma‘lum. Yuqorida aytib o‘tilgan katta hajmdagi asarlaridan tashqari astronomiya, astrologiya, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, geografiya, arifmetika, tibbiyot, farmokognoziya, tarix, filologiya masalalariga oid qator risolalar yaratgan:

- “Astrologiyaga kirish”;
- “Astronomiya kaliti”;
- “Jonni davolovchi quyosh kitobi”;
- “Ikki xil harakatning zarurligi haqida”;
- “Ko‘paytirish asoslari”;
- “Ptolomey “Almagesti”ning sanskritcha tarjimasi”;
- “Foydali savollar va to‘g‘ri javoblar”;
- “Farg‘oniy “Elementlar” iga tuzatishlar”;
- “Turklar tomonidan ehtiyotkorlik”;
- “Oq kiyimlilar va karmatlar haqida ma‘lumotlar”;
- “She‘rlar to‘plami”;
- “Al-Muqanna haqidagi ma‘lumotlar tarjimasi”;
- “Ibn Sino bilan yozishmalar” kabi biz bilgan-bilmagan asarlari shular jumlasidandir.

Beruniy qadimgi yunon ilmi va uning vakillari Aristotel, Platon, Ptolemey, Evklid kabi olimlarning asarlari, hind olimlar, musulmon olimlari al-Xorazmiy, Farg‘oniy, Battoniy, Roziy, Abu Tammam, ibn Kaysum, Abu Ma‘sharlarning asarlari bilan yaqindan tanish bo‘lgan, ularga sharhlar, izohlar, tuzatishlar, raddiyalar yozgan. Uning ilmiy merosi g‘oyat rang-barang bo‘lib, tibbiyot faniga, astronomiya faniga xizmati kattadir.

Beruniy yana ikkita muhim asar yozgan. Bulardan biri “Mineralogiya”dir. Bu risola o‘z zamonasi uchun Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq, hatto Yevropada ham mineralogiya sohasida eng yaxshi, tenggi yo‘q asar hisoblanadi [2. – B. 95.]. “Mineralogiya” asarida minerallar va ma‘danlarning o‘z davridagi narx-navosi, ba‘zilarining shifobaxshlik xususiyatlari, nodir tosh va metallar bilan bog‘liq ayrim qiziqarli etnografik ma‘lumotlarni bayon etgan. Bu kitobning muhim tarixiy manba sifatidagi ahamiyatini oshiradi. Shuningdek, Beruniy “Mineralogiya” kitobida shunday yozadi: “Mehnatsiz shon-shavkatga erishgan kishi hurmatga loyiqmi? Yuqori martabaga mehnatsiz erishgan kishi farog‘at va rohat soyasida yashaydi, yaxshi kiyinadi, ammo ulug‘lik libosidan mahrum, yalong‘ochdir”. U insonning asosiy vazifasi mehnat orqali ko‘zlangan maqsadga erishish, yaxshilik orqali yaxshilik ko‘rishidir, deb qayd etadi [4. – B. 183.]. Akademik H.Abdullayev: “Beruniy geologiya va mineralogiya fanlarining nazariyotchisi va asoschisidir”, – kabi o‘zining fikrlari bilan Beruniyning mineralogiya sohasida tenggi yo‘q olim ekanligini yana bir karra isbotlaydi.

Beruniyning oxirgi asari – “Dorivor o‘simliklar haqida kitob” bo‘lib, bu asarning qo‘lyozmasi XX asrning 30-yillarida Turkiyada topildi. Asar “Saydana” nomi bilan mashhur

bo‘lib, unda Beruniy Sharq, ayniqsa, Markaziy Osiyoda o‘sadigan o‘simliklarni to‘la tavsifini beradi va mingdan ortiq dorivor o‘simliklar, moddalar nomini 30 tilda yozib chiqqan.

Abu Rayxon Beruniy shogirdi Abu-l Fadl as-Seraxsiyning ma‘lumoti bo‘yicha 1048-yil 11-dekabrda G‘aznada vafot etgan [2. – B. 95.].

XULOSA

Abu Rayhon Beruniy haqiqatdan ham o‘z davrining yetuk bir qomusiy olimi edi. Uning eng katta ishi madaniyatlar integratsiyasiga qo‘shgan hissasi bo‘ldi, desam mubolag‘a bo‘lmaydi. Negaki, uning qadimgi sanskrit tilini bilishi hind tilidagi asarlarni arab tiliga, arab tilidagi asarlarni esa hind tiliga tarjima qilishiga olib keldi. Bu esa o‘z navbatida hind xalqi va musulmon xalqi bir-birlarining madaniyatlaridan bahramand bo‘lish imkoniyatini yaratib berdi. Yurtimizda, ayniqsa, mustaqillik yillarida Abu Rayxon Beruniy xotirasini abadiylashtirish maqsadida qator ishlar amalga oshirildi. 1957-yilda olim yashagan shahar “Beruniy” nomini oldi. 1973-yilda Beruniy tavalludining 1000 yilligi yurtimizda keng ko‘lamda nishonlandi. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutiga Abu Rayhon Beruniy nomi berildi. Toshkentdagi metro bekatining biri Beruniy nomi bilan atalib kelinmoqda. Toshkent hamda Xorazmda Beruniy haykallari qad rostladi. Oydagi vulqon hamda asteroid ham uning sharafiga nomlandi. Faqatgina yurtimizda emas, balki jahon bo‘ylab ham uning nomi hurmat ila tilga olinmoqda. 2009-yil iyun oyida Eron hukumati tomonidan Venadagi BMT ning bo‘limiga 4 mashhur olim Ibn Sino, Beruniy, Zokiriy Roziy (Reyz) hamda Ummar Xayyomni o‘z ichiga olgan pavilyonni taqdim etildi. Hozirda u Vena xalqaro markazi Memorial maydonidan joy oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aminov M., Hasanov F. Buyuk ajdodlarimiz. – T.: “O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2010.
2. Xayrullayev M. Ma‘naviyat yulduzlari. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1999.
3. Qayumob A. Abu Rayhon Beruniy. Abu Ali ibn Sino. – T.: Yosh gvardiya, 1987.
4. Zamonov A., Ismatova N va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. – T.: Respublika ta‘lim markazi, 2022.
5. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – T.: “Fan”, 1968.